

Yemen İsyanı ve Tokat Redif Taburu (1905-1906)

Cengiz ÇAKALOĞLU^a

Özet

Osmanlı hakimiyeti boyunca her zaman problemlili bir bölge olan Yemen'deki en önemli isyanlardan biri de, İmam Yahya'nın önderlik ettiği isyandır. Bu isyanı bastırmak amacıyla, 1905 yılında nizamiye birliklerinin yanında Anadolu ve Rumeli'den çok sayıda redif taburu sevk edildi. Bunlardan biri de, Tokat redif livasını teşkil eden sekiz taburdan biri olan Tokat taburuydu.

Anahtar Kelimeler: Tokat, Yemen, redif, tabur.

Yemen Uprising And Tokat Redif Battalion (1905-1906)

Abstract

One of the most important uprising in Yemen that had been a chaotic region during the Otoman rule was the one led by Imam Yahya. To suppress this uprising, in addition to nizamiye troops many redif battalions from Anatolia and Rumeli were sent to Yemen in 1905. Tokat battalion, one of eight battalions consisting of Tokat redif tuman, was one of such battalions.

Key Words: Tokat, Yemen, redif, battalion.

Yemen'in Durumuna Genel Bir Bakış

Arabistan yarımadasının güneyinde yer alan Yemen, batıda Kızıldeniz, güneyde Aden körfezine bakar. Doğusunda Hadramut, kuzeyinde ise Asir bölgesi bulunur¹. Yemen, stratejik, jeopolitik ve ticari bakımdan büyük bir ehemmiyet taşır. Babülmendep boğazı, Perim adası ve Cibuti bu coğrafyanın önemini bir kat daha artırdığı gibi, Kızıldeniz'e geçişin kontrol altına alınmasını sağlar².

Yavuz Sultan Selim'in 1517 yılında Mısır'ı fethi üzerine Yemen'de hutbe, Osmanlı padişahı adına okunmaya başlamış ise de, Yemen'in Osmanlı topraklarına katılması Hadım Süleyman Paşa'nın 1538 yılındaki Hint Seferi vesilesiyle Kanuni Sultan Süleyman döneminde olmuştur. Yemen'deki bu ilk Osmanlı hâkimiyeti 1635 tarihine kadar sürdü ve bu tarihten itibaren yönetim imamların eline geçti. Yemen'in ikinci defa Osmanlı idaresine giriş tarihi olan

^a Yrd. Doç. Dr., CBÜ, Fen-Edebiyat Fakültesi, ccakaloglu45@hotmail.com, Manisa.

¹ İhsan Süreyya Sırma, **Osmanlı Devletinin Yıkılışında Yemen İsyanları**, İstanbul 1994, s. 21.

² Zekeriya Türkmen, "Mustafa Kemal Yemen'de; Seyyid İdris İsyanının Bastırılmasında Rolü ve Etkinliği", **Askerî Tarih Bülteni**, sayı: 40, 21 Şubat 1996, s. 95.

1849'a kadar olan süre içerisinde, Yemen halkı arasında sürekli iç savaşlar olmuş ve binlerce kişi öldürülmüştür.³

1849 yılında Mekke şerif yardımcısı Tevfik Paşa komutasında Mısır ve Hicaz'dan tertip edilen üç bin kadar askerden oluşan bir ordu ile uzun bir aradan sonra Yemen tekrar Osmanlı hâkimiyeti altına alındı⁴.

Bununla birlikte Yemen'de sonraki tarihlerde de Osmanlı hâkimiyetine karşı büyük isyanlar çıktı ve asayiş tam olarak hiçbir zaman sağlanamadı. Şüphesiz bu isyanların çıkmasında çok çeşitli faktörler rol oynamış olmakla birlikte⁵ Zeydî imamlarının etkisi bu faktörlerin başında gelmektedir⁶. Halk üzerinde büyük nüfuzu olan Zeydî imamları, Osmanlı padişahını halife olarak tanımamaktaydılar⁷. Özellikle “*Cibal*” olarak adlandırılan dağlık bölgede yaşayan halkın büyük kısmı bu mezhebe mensuptu. Bu yüzden imamların asıl güçlü oldukları ve ikamet ettikleri yer Cibal bölgesiydi. “*Tehame*” olarak isimlendirilen Yemen'in düzlük bölümündeki halkın büyük bölümü ise başta Şafîlik olmak üzere diğer mezheplere mensup olup, nispeten devlete daha az problem çıkarmışlardır⁸.

Yemen'in tekrar Osmanlı hâkimiyetine geçmesinden sonraki ilk büyük isyan, 1870 yılında Asir emiri Muhammed bin Ayz'ın liderliğinde çıktı. İsyanı bastırmak amacıyla Redif Paşa komutasındaki “*Fırka-i İhtiyatiye*” Yemen'e gönderildi. Redif Paşa'nın hastalanması üzerine, komutanlığına Ahmed Muhtar Paşa'nın tayin edildiği bu fırka, iki yıl içinde Yemen'de büyük bir askerî

³ İ. S. Sırma, a.g.e., s. 48.

⁴ a.g.e., s. 51.

⁵ Yemen isyanlarının sebepleri hakkında geniş bilgi için bkz. İ. S. Sırma, a.g.e., ss. 55-156; Turgut Hatipoğlu, **Yemen'in Osmanlı'dan Ayrılışı (Kopuşu)**, (Basılmamış Yüksek Lisans tezi), Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2004, ss. 42-50; Mithat Çelik, **XIX. Yüzyılın Sonu ve XX. Yüzyılın Başında Yemen**, (Basılmamış Yüksek Lisans tezi) Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 1999, ss. 66-87.

⁶ Zeydîlik hakkında geniş bilgi için bkz. R. Strothmann, “*Zeydîye*”, MEB., **İA.**, C. XIII, ss. 549-551; Memduh Paşa, **Yemen Islahatı ve Bazı Mütâlaât**, İstanbul 1325, s. 13-14.

⁷ Zeki Ehiloğlu, **Yemende Türkler (Tarihimizin İbret Levhası)**, İstanbul 1952, s. 133; Ömer Osman Umar, “*Yemen Hakkında Ferid Paşa'nın Lâyihası*”, Fırat Üniversitesi, **Orta-Doğu Araştırmaları Dergisi**, 1/2, Elazığ 2003, s. 90.

⁸ Rüşdî Paşa, **Yemen Hatırası**, İstanbul 1325, s. 59-62.

harekât gerçekleştirdi⁹. Harekât sonunda Yemen’de hem mülkî, hem de askerî alanda yeni bir teşkilatlanma yapıldı. Merkezi San’a şehri olarak dört sancaktan meydana gelen Yemen vilayeti ve 7. ordu adıyla yeni bir ordu kuruldu¹⁰.

Kurulan yeni ordunun asker ihtiyacının karşılanması amacıyla, mevcut uygulamada bir istisnaya gidildi. Diğer bütün ordular askerlerini kendi mıntıklarından alırken, Yemen’deki 7. ordunun nizamiye asker ihtiyacı Anadolu ordusu olarak bilinen 4. ordu ve Suriye ordusu olarak bilinen 5. ordu mıntıklarından karşılanmaya başladı¹¹. Bu yüzden, Yemen’in Osmanlı hakimiyetinden çıkışına kadar Yemen’e en fazla asker, bu iki ordu sınırları içinde yer alan vilayetlerden gönderilmiştir. Sonraları uygulama genişletilerek, diğer ordu dairelerinden de Yemen için asker alınmaya başlandı. Bu uygulamanın bir sonucu olarak, Rumeli ve Anadolu’da askerlik çağına gelen binlerce genç, nizamiye askerliklerini Yemen’de yaptılar.

Normal zamanlarda bile Yemen’deki ordunun asker ihtiyacının dışarıdan temin edilmesinin beraberinde getirdiği olumsuzluklar sebebiyle Yemen, kimsenin askerlik yapmak istemediği bir yer durumundaydı. Yemen’in bu özel durumu sebebiyle burada görev yapan subay ve askerlere, diğer yerlerde görev yapanlarla kıyaslandığında, görev süreleri bakımından bir istisna sağlanmıştı. Buna göre, Yemen’de iki yıl görev yapan bir subay, üç yıl görev yapmış sayılmakta ve aynı şekilde, sekiz ay görev yapan bir askerın süresi de bir yıl kabul edilmekteydi¹².

Olağan dönemlerde 7. orduya gönderilen askerlerin dışında, olayların büyüyüp genel bir isyana dönüştüğü durumlarda, dışarıdan takviye nizamiye ve redif taburları sevk edilmiştir. Sonraki tarihlerde dışarıdan gönderilen taburların

⁹ Bu harekâtın ayrıntısı için bkz. Elhac Ahmed Raşid Paşa, **Tarih-i Yemen ve San’a**, C. II, İstanbul 1291; Gazi Ahmed Muhtar Paşa, **Anılar Sergüzeşt-i Hayatının Cild-i Evveli**, İstanbul 1996, ss. 42-97.

¹⁰ Rüşdî Paşa, **a.g.e.**, s. 47-48. Bu ordu başlangıçta üçer taburlu beş piyade alayı, beş taliâ taburu, iki taburlu seyfar topçu alayı, iki nakliye taburu, iki süvari bölüğü, bir istihkâm bölüğü ve bir esterli süvari müfrezesinden meydana gelmekteydi. Bkz. Atif Paşa, **Yemen Tarihi**, C. II, İstanbul 1326, s. 168; Ziya Şakir (Soko), **Tanzimat Devrinden Sonra Osmanlı Nizam Ordusu Tarihi**, İstanbul 1957, s. 32; Genelkurmay Başkanlığı, **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi**, III/5 (1793-1908), Ankara 1978, s. 207.

¹¹ Mehmed Rüşdî, **Devlet-i Aliyye Ordu Teşkilatı**, İstanbul 1329, s. 53; **Tercümân-ı Hakikat**, nr. 2582, 24 Rebiü’l-ahir 1304/8 Kanun-u sâni 1302; Genelkurmay Başkanlığı, **a.g.e.**, s. 149.

¹² **Düstûr**, 1. Tertib, c. VI, Ankara 1939, s. 408.

çokluğu ve gönderilme sıklığı göz önüne alındığında ise, Yemen'in devamlı olağanüstü bir durumda olduğu görülmektedir. 1905 isyanı öncesi, özellikle 1891 ve 1898 yıllarında İmam Hamidüddin liderliğinde çıkan isyanlar devleti hayli uğraştırmış ve dışarıdan takviye kuvvetler gönderilerek yapılan askerî harekâtlar sonucunda güçlkle bastırılabilmişti¹³.

İmam Yahya İsyanı

İmam Hamidüddin'in 1904 yılında ölümü üzerine yerine oğlu Yahya geçti. Yahya, imamlığa geçtikten kısa bir süre sonra günden güne büyüyen umûmi bir isyan başlattı. Yemen'deki şehirler ve karakolların çoğu isyancıların eline geçti. Daha sonra da vilayet ve ordu merkezi olan San'a kuşatıldı¹⁴. Bu durum ise, bir kez daha Yemen'e dışarıdan takviye birlikler gönderilmesi zaruretini doğurdu.

Kuşatma altındaki San'a'ya yardım amacıyla, ilk olarak mesafenin yakınlığı dolayısıyla, Arif Hikmet Paşa komutasında Hicaz'dan üç buçuk taburluk bir kuvvet sevk edildi¹⁵. Daha sonra, 5. Ordu mıntikasından Rıza Paşa komutasında nizamiye ve redif taburları gönderildiyse de, Suriyeli askerlerin oluşturduğu bu taburların fayda yerine zararı oldu. Çünkü, birtakım itaatsiz hareketlerde bulunan bu askerler, San'a'yı kurtarmaya giderken yolda karşılarına çıkan eşkıya ile çatışmaya girmekten kaçındılar. Yeterince mücadele etmeden erzak ve cephane kfilesini terk etmeleri yüzünden büyük miktarda yiyecek ve silah isyancıların eline geçti¹⁶.

Suriye taburlarının 29 Mart 1905 tarihinde perişan ve erzaksız bir durumda San'a'ya ulaşmaları, buradaki erzak sıkıntısının daha da artmasına yol açmıştı. Kuşatma altındakiler için hiçbir ümit kalmaması üzerine teslim olmak zorunda kaldılar¹⁷. Taraflar arasında imzalanan teslim anlaşmasından¹⁸ sonra San'a, 20 Nisan 1905'te isyancılara terkedildi¹⁹. Yapılan anlaşma gereği,

¹³ Harekâtların ayrıntısı için bkz. Rüşdî Paşa, **a.g.e.**, ss. 79-188; Atıf Paşa, **a.g.e.**, ss. 171-210.

¹⁴ Memduh Paşa, **a.g.e.**, s. 12.

¹⁵ **BOA**, Y. MTV., 271/5; Asaf Tanrıcut, **Yemen Notları**, Ankara 1985, s. 34.

¹⁶ **BOA**, Y. PRK. ASK., 228/55; 230/4; Memduh Paşa, **a.g.e.**, s. 28; Atıf Paşa, **a.g.e.**, s. 229.

¹⁷ Ahmet İzzet Paşa, **Feryadım**, C. I, İstanbul 1992, s. 32.

¹⁸ Teslim anlaşmasının tam metni için bkz. Murat Cebecioğlu, **Mirlivâ Hasan Muhyiddin Paşa'nın Özel Defteri (Yemen, Irak ve Gilan Olayları) 1905-1912**, (Basılmamış Doktora tezi) İÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1996, s. 258-260.

¹⁹ Memduh Paşa, **a.g.e.**, s. 35; A. Tanrıcut, **a.g.e.**, s. 40.

şehirdeki bütün memurlar ve asker kabileler halinde San'a'dan çıkararak Menaha'ya çekildiler. Devlete ait birçok eşyanın dışında, muhtelif çapta elli altı top, on bir bin mermi, yeni silahlardan on altı bin tüfek ve çok sayıda fişek İmam Yahya'nın eline geçti²⁰.

Bu olaylar üzerine, Yemen Umum Kumandanlığı göreviyle Müşir Ahmed Feyzi Paşa ve Teftiş Heyeti riyaseti göreviyle Müşir Şakir Paşa Yemen'e gönderildi²¹. Menaha şehri geçici olarak ordu ve vilayet merkezi yapıldı²². Böyle bir ortamda bir yandan mevcut asker tekrar düzene konulmaya çalışılırken, bir yandan da Anadolu ve Rumeli'den yeni nizamiye askeri ve redif taburları sevkedilmeye başlandı.

Osmanlı Redif Teşkilatı İçinde Tokat'ın Yeri

Osmanlı Devleti'nin asıl ordusunu teşkil eden nizamiye kuvvetlerinin yanında, ihtiyaç halinde yararlanılan bir ihtiyat ordusu olarak ifade edilebilecek redif teşkilatı, 1834 yılında kurulmuştur. 1843 yılında çıkarılan bir kanunla, beş yıllık normal askerlik süresini yani muvazzaflık süresini tamamlayanlar, yedi yıl da rediflik hizmetinde bulunmaya başladılar²³.

Zaman içerisinde teşkilatla ilgili yeni düzenlemeler yapıldığı için rediflik süresi de değişmiştir. 1881 yılında yapıp II. Abdülhamid devrinin sonuna kadar yürürlükte kalan düzenlemeye göre, nizamiye ordusunda hizmetini tamamlayanlar sekiz yıl da redif sınıfında kalacaklardı²⁴.

XIX. yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti'nin mevcut yedi ordusundan Yemen'deki 7. ordu hariç olmak üzere, diğer ordularda redif teşkilatı mevcuttu. Her ordu ikişer redif fırkasından meydana gelmekteydi. Fırkalar ikişer livadan, livalar ikişer alaydan, alaylar dörder taburdan teşekkül etmekteydi²⁵.

Redif taburları, buldukları alay içinde birden dörde kadar numara almakta iseler de, buldukları yerlerin isimlerini taşımaktaydılar. Her redif fırkasına bir ferik, redif livasına mirliva, alaylara miralay veya kaymakam, taburlara ise binbaşılar komuta etmekteydi. Her taburda bir binbaşı, bir

²⁰ Atıf Paşa, **a.g.e.**, s. 244.

²¹ **a.g.e.**, s. 244.

²² **BOA**, Y.PRK.BŞK., 74/45 (Leff 4); A. İzzet Paşa, **a.g.e.**, s. 38; Asaf Tanrıcut, **a.g.e.**, s. 39.

²³ Genelkurmay Başkanlığı, **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi**, III/5 (1793-1908), Ankara 1978, s. 203.

²⁴ **a.g.e.**, s. 212.

²⁵ **a.g.e.**, s. 214.

kolağası, bir tabur kâtibi, mülazım rütbesinde bir depo memuru, başçavuş rütbesinde bir depo memuru muavini ve bir tüfekçi bulunmaktaydı²⁶. Her redif taburu dairesi aynı zamanda bir ahz-ı asker (asker alma) şubesi idi²⁷. Silah altına çağrılan redif taburlarının sefer mevcutları sekiz yüz idi²⁸.

Sivas vilayetine bağlı bir sancak olan Tokat, askerî açıdan 4. ordu mıntikasındaydı. Merkezi Erzincan olan 4. ordu, Sivas, Erzurum, Trabzon, Bitlis, Mamuretülaziz, Diyarbakır, Van vilayetlerini içine almaktaydı. Ele aldığımız dönemde ordu komutanı 1887 yılında tayin edilen ve 1908 yılına kadar bu görevde kalan Müşir Mehmed Zeki Paşa idi²⁹.

4. ordu içinde yer alan 16. Sivas redif fırkası, biri 31. Karahisar ve diğeri 32. Tokat redif livası olmak üzere iki livadan meydana gelmekteydi. 32. Tokat redif livası, dörder taburlu 63. Tokat ve 64. Amasya redif alaylarından kurulmuştu. 63. Tokat redif alayına, 1. Tokat, 2. Yenihan, 3. Niksar, 4. Zile redif taburları bağlıydı. Tokat livasına bağlı diğer alay olan 64. Amasya redif alayı ise, 1. Amasya, 2. Merzifon, 3. Mecitözü ve 4. Vezirköprü taburlarından teşekkül etmişti³⁰.

Redif teşkilatı açısından Tokat hem liva, hem alay ve hem de tabur merkeziydi. Bu durumda Tokat redif taburunun künyesi; 4. ordu, 16. Sivas redif fırkası, 32. Tokat redif livası, 63. Tokat redif alayı, 1. Tokat redif taburu şeklinde ortaya çıkmaktaydı.

Tokat Redif Livasının Yemen'e Sevkine Karar Verilmesi

Sefer Hazırlıkları

Padişah iradesi gereği, bir yandan taburların toplanması çalışmalarına başlanırken, diğer yandan da gerekli levâzımın tedariki için hazırlıklara girildi. Ancak, gönderilmesi kararlaştırılan redif taburlarının bağlı bulunduğu vilayetler, kısa bir süre önce nizamiye taburları için büyük miktarlarda harcama yapmışlardı. Şimdi aynı vilayetler bu sefer de redif taburlarının sevki için

²⁶ a.g.e., s. 216.

²⁷ **Düstür**, I. Tertib, c. V, Ankara 1937, s. 661.

²⁸ a.g.d., s. 574.

²⁹ Zeki Paşa'nın hayatı ve görevleri hakkında geniş bilgi için bkz. Cengiz Çakaloğlu, **Müşir Mehmed Zeki Paşa (1835-1929)**, (Basılmamış Doktora tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1999.

³⁰ **BOA**, Y. PRK. ASK., 231/73 (Leff 11); **Sivas Vilayet Salnâmesi, 1321 (H)**, s. 78-79; Uğur Ünal, "XIX. Yüzyıl Sonlarında (1870-1900) Sivas Vilayetinde Askerî Yapı",

masraf yapmak durumuyla karşı karşıydılar. Bu yüzden tabur sevk etme durumunda olan diğer vilayetler gibi Sivas vilayeti de zor duruma düştü. Sivas valisi Reşid Akif Paşa Mabeyn'e müracaat ederek, redif taburlarının sevki için otuz-kırk bin lira civarında bir paraya ihtiyaç olduğunu ve böyle büyük bir meblağın vilayet tarafından karşılanmasının mümkün olmadığını, ileride vilayetin aşar gelirinden ödenmek üzere Osmanlı Bankası'ndan borç alınarak gönderilmesinin zaruri olduğunu bildirdi³¹.

Taburların Yemen'e sevklerindeki aciliyet sebebiyle 3 Temmuz 1905 tarihinde bir irade daha çıktı. Yeni iradede, askerlerin bir an evvel toplanması ve gerekli masrafların ödenmesi hususunda mülkiyeye ait görevlerin süratle yerine getirilmesi istenmekteydi³².

Hazırlıklar çerçevesinde Tokat livası taburlarına dağıtılmak üzere Sivas'ta üç bin kat elbise dikimine başlanılmıştı. Ancak, parasızlıktan dolayı esnafa bir hayli borç birikince, alacaklılar şikayetlere başladılar. 4. ordu müşiri Zeki Paşa, Seraskerliğe müracaat ederek bu gibi borçlara karşılık olmak üzere beş-altın bin liranın gönderilmesini istedi. Seraskerlik de durumu Babıali'ye aktardı³³.

Taburların bir an önce hareketleri için halledilmesi gereken meselelerden biri de, askerlerin önceki yıllardan kalmış olan alacaklarıydı. Zeki Paşa, alacaklarına karşılık hiç olmazsa her bir asker için iki lira civarında bir para ödenmediği takdirde, taburların sevkinin mümkün olmadığını Sivas vilayetine bildirdi. Sivas valisi ise, bunun toplamının otuz bin lirayı geçtiği, on beş bin lirasının her türlü imkânsızlığa rağmen vilayetten karşılanması için çalışılacağı ve geriye kalan on beş bin liranın üç ay sonra aşar gelirinden ödenmek şartıyla Osmanlı Bankası'ndan tavizen alınmasından başka çare olmadığı şeklindeki görüşlerini 6 Temmuz 1905 tarihli bir telgrafla Mabeyn'e³⁴ ve 8 Temmuz 1905 tarihli bir başka telgrafla da Sadaret'e³⁵ bildirdi.

Maliye nezâreti, aşar gelirinin karşılığı olduğu için başka bir yere sarfedilmesinin uygun olmadığı gerekçesiyle vilayetin teklifine karşı çıktı ise

---

Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri 21-25 Mayıs 2007, C. I,
Sivas 2007, s. 565-566.

³¹ BOA, BEO., 195896.

³² BOA, İ. HUS., 1323 R/96.

³³ BOA, BEO., 196551.

³⁴ BOA, İ. HUS., 1323 R/96.

³⁵ BOA, BEO., 196449.

de, taburların bir an önce sevkleri lüzumundan dolayı, Osmanlı Bankası'ndan dört bin lira borç alarak 10 Temmuz 1905'te Sivas mal sandığına gönderdi. Geriye kalan miktarın tedarikini de vilayete havale etti³⁶. Bu konuda Sivas vilayeti ile İstanbul'daki yetkililer arasındaki yazışmaların taburlar hareket edinceye kadar devam ettiği görülmektedir³⁷.

Tokat redif livasına ait taburların ve dolayısıyla Tokat taburunun silah ve cephanelerinin temini konusunda doğrudan belge bulunmamakla birlikte, bunun mahallindeki redif depolarından verilmediğini, yani taburların silahsız olarak yola çıktıklarını söyleyebiliriz. Çünkü, daha önce sevk edilen ve sevk edilmekte olan diğer taburlar da aynı şekilde silahsız olarak yola çıkmışlardır. Bunun da sebebi, Yemen'deki askerlerle yeni gelecek taburların aynı tür silah kullanmaları gayesiyle, askerlerin ellerindeki küçük çaplı mavzer tüfekleri yerine, büyük çaplı mavzer tüfeklerinin tercih edilmesidir. Silah ve cephaneler, İstanbul'dan taburların ineceği Hudeyde limanına gönderilip taburlar indikçe orada dağıtılmıştır³⁸. Bu durum ise, askerlerin eşkıya karşısında zor duruma düşmesi ve can kaybına sebep olmuştur. Çünkü martini henri veya küçük çaplı mavzer tüfeklerine alışık olan askerler, daha önce hiç kullanmadıkları büyük çaplı mavzer tüfekleriyle atış talimi yapma fırsatı bile bulamadan eşkıya ile çatışmaya girmek zorunda kalmışlardır³⁹.

Taburların hareketleri için kumanya ve erzaklarının da hazırlanması gerekmektedir. Tokat livasının yirmi günlük kumanya ve üç aylık erzakının hazırlanması görevi Aydın vilayetine verildi⁴⁰. Mayıs ayında İzmir'den Yemen'e sevk edilen Isparta livasını meydana getiren sekiz taburun kumanya ve erzakı da Aydın vilayeti tarafından karşılanmıştı. Aynı görevin ikinci kere Aydın vilayetinden istenmiş olması vilayeti sıkıntıya soktu. Bu yüzden İzmir valisi Kamil Paşa, Tokat livası için vilayet dahilinde bir yardım kampanyası başlatarak⁴¹, başkanlığını İzmir defterdarı Kemal Bey'in yaptığı bir komisyon kurdu⁴². 14 Ağustos 1905 tarihli Tercümân-ı Hakikat gazetesinde bu tarihe

³⁶ BOA, BEO., 196449; 196844.

³⁷ BOA, Y. MTV., 276/79.

³⁸ BOA, Y. PRK. UM., 76/28.

³⁹ A. İzzet Paşa, **a.g.e.**, s. 27.

⁴⁰ BOA, BEO., 197007; Y. EE. KP., 86-25/1454; Y. PRK. UM., 76/75.

⁴¹ **Ahenk**, nr. 2754, 8 Cemaziye'l-ahir 1323/27 Temmuz 1321/9 Ağustos 1905, Çarşamba, s. 2. (Gazetede kampanyaya katılanların isimleri ile yardım miktarlarını gösteren bir liste vardır.)

⁴² BOA, DH. MKT., 1202/47.

kadar Aydın vilayetince toplanan yardım miktarının yedi yüz doksan beş lira olduğu görülmektedir⁴³.

Kampanyaya İzmir şehir merkezi dışında, Çeşme, Söke, Ödemiş, Bayındır, Menteşe, Nazilli Sarayköy, Buldan ve Bergama gibi şehirlerden de katılanlar olmuştur. Ancak daha sonra, yardım kampanyası işlemlerinde usulsüzlük olup olmadığının araştırılması amacıyla ayrı bir komisyonun kurulması dikkat çekici bir husustur⁴⁴.

Taburun Yolculuğu

Tokat redif livasının Yemen'e sevkine dair çıkan Temmuz ayı başındaki iradeden itibaren askerlerin çağırılması ve toplanması çalışmalarına girilmiştir. Tarihsiz olmakla birlikte Temmuz ayı ortasına doğru hazırlandığı anlaşılan bir sevk cetvelinde, henüz toplanmakta olan taburların mevcutları gösterilmektedir. Bu cetvelde Tokat redif taburunun mevcudu üç yüz elli üç olarak verilmiştir. Yemen'e gitmesi kararlaştırılan aynı livaya bağlı diğer taburların mevcutları ise, Yenihan taburu beş yüz yirmi üç, Niksar taburu yedi yüz elli yedi, Zile taburu altı yüz altmış dört, Amasya taburu sekiz yüz, Merzifon taburu dört yüz on, Mecitözü taburu altı yüz ve Vezirköprü taburu sekiz yüz mevcutlu olarak görülmektedir⁴⁵. Cetveldен sadece Amasya ve Vezirköprü taburlarının sefer mevcudu olan sekiz yüz mevcuduna ulaşarak harekete hazır hale geldikleri ve diğerleriyle kıyaslandığında, Tokat taburunun bu sırada en az mevcuda sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Genel olarak iradenin çıkmasından sonra on beş-yirmi gün içinde Tokat livası askerlerinin toplanarak sevke hazır hale geldiğini söylemek mümkündür. Sivas valisi Reşid Akif Paşa'nın Dahiliye nezaretine çektiği bir telgraftan, Tokat redif livasını meydana getiren taburların öngörülenden önce hazır hale geldikleri ve hareket ettikleri anlaşılmaktadır⁴⁶. Sonraki sevk cetvelleri incelendiğinde Tokat redif taburu dahil olmak üzere, Tokat livasını meydana getiren taburların mevcutlarının sefer sayısına uygun olduğu görülür.

Başlangıçta 4. ordu mıntkasından Yemen'e sevkedilecek yirmi dört redif taburunun hepsinin İskenderun yoluyla sevki kararlaştırılmışken, İskenderun'daki muhtemel yoğunluk göz önüne alınarak, Temmuz ayı

⁴³ **Tercümân-ı Hakikat**, nr. 8742, 12 Cemaziye'l-ahir 323/1 Ağustos 321/14 Ağustos 1905 Pazartesi.

⁴⁴ **BOA**, DH. MKT., 1202/47.

⁴⁵ **BOA**, Y. PRK. ASK., 231/73 (Leff 11).

⁴⁶ **BOA**, BEO., 197424.

ortalarında kararda bir değişiklik yapıldı. Yeni karara göre, Mamuretülaziz ve Malatya livalarını meydana getiren on altı tabur İskenderun, Tokat livasını meydana getiren sekiz tabur ise, İzmir üzerinden sevkedileceklerdi. Merkezlerinden hareket edecek taburlar, kara yoluyla önce Ankara'ya, sonra buradan trenle İzmir'e gidecekler ve İzmir'den de vapurlarla Yemen'deki Hudeyde limanına ulaşacaklardı⁴⁷.

Tokat taburunun Yemen yolculuğu, Tokat'tan Ankara'ya kadar kara, Ankara'dan İzmir'e kadar tren ve İzmir'den Hudeyde'ye kadar vapur yolculuğu olmak üzere üç aşamada gerçekleşmiştir.

Tokat'tan Ankara'ya Kara Yolculuğu

Taburların mevcutlarını sekizer yüze tamamlayarak sefere hazır hale gelmeleri üzerine mahallerinden hareket emri verildi⁴⁸. Tokat redif livasını meydana getiren sekiz tabur içinde ilk olarak Tokat ve Zile taburları hareket etmiştir. Bundan, yukarıda verdiğimiz cetvelde asker sayısı bakımından en eksik durumdaki Tokat taburunun kısa sürede kadrosunu tamamladığı ve hatta diğerlerinden önce harekete hazır hale geldiği sonucu çıkmaktadır. Yemen'e asker gönderen bütün şehirlerde olduğu gibi, Tokat'ta da tabur için bir uğurlama merasimi yapıldıktan ve geride kalanlarla vedalaşıldıktan sonra, 17 Temmuz 1905 Pazartesi günü Tokat redif taburunun Yemen yolculuğu başladı⁴⁹. Tabur, Tokat'tan sekiz yüz asker ve elli yük hayvanıyla yola çıkmıştı⁵⁰. Bu sırada, 22 Temmuz 1905 tarihinde Tokat livası kumandanı Mirliva Rasim Paşa'ya Birinci rütbeden Mecidî nişanı verildi⁵¹.

Taburların geçecekleri yerlerde istirahatlarının sağlanması için Dahiliye nezareti tarafından ilgili vilayetlere ve onlar aracılığıyla da bağlı birimlere gerekli tebligatlar yapıldı⁵². Taburun Tokat-Ankara yolculuğunda uğradığı yerler ile ilgili elimizde doğrudan iki belge bulunmaktadır. Bunlardan birinde Çorum yoluyla hareket ettiği⁵³ ve diğerinde de Sungurlu'dan geçtiği⁵⁴ belirtilmektedir. Bununla birlikte, diğer belgeler incelendiğinde, diğer bazı

⁴⁷ BOA, Y. MTV., 276/61.

⁴⁸ BOA, Y. PRK. ASK., 231/73 (Leff 3).

⁴⁹ BOA, İ. HUS., 1323 Ca/65; Y. MTV., 276/61; DH. MKT., 904/1 (Leff 370).

⁵⁰ BOA, Y. MTV., 276/108; Y. PRK. ASK., 231/73 (Leff 2).

⁵¹ BOA, İ. TAL., 1323 Ca/38.

⁵² BOA, DH. MKT., 904/1 (Leff 370)

⁵³ BOA, Y. A. HUS., 490/40.

⁵⁴ BOA, Y. PRK. ASK., 231/73 (Leff 2).

taburların da aynı güzergâhı izlediği görülmektedir. Aynı yoldan giden Mecitözü taburunun Sungurlu'dan itibaren izini sürdüğümüzde, Tokat taburunun iki gün sonra (Büyük) Yağlı köyüne⁵⁵ ve Yahşihan⁵⁶ üzerinden Ankara'ya ulaştığını söylemek mümkündür.

27 Temmuz 1905 tarihinde Sivas vilayetinden Babıali'ye çekilen bir telgraftan, kara yolculuğu esnasında Tokat taburundan 30 kişinin firar ettiği anlaşılmaktadır. Sivas fırka komutanlığına göre, 30 kişinin birden firar etmesi tabur binbaşısının müsamaha ve müsaadesinden kaynaklanmıştır⁵⁷. Nitekim aşağıdaki görüleceği üzere, sekiz yüz mevcutla Tokat'tan ayrılan tabur, bu firarlardan dolayı yedi yüz yetmiş üç mevcutla İzmir'e ulaşmıştır.

Ankara'dan İzmir'e Tren Yolculuğu

Tokat redif taburunun Ankara'ya varış tarihine dair elimizde belge bulunmamaktadır. Ancak, biri 26 Temmuz, diğeri 31 Temmuz 1905 tarihli iki ayrı sevk cetveli incelendiğinde, bunlardan birincisinde taburun 30 Temmuz 1905 tarihinde⁵⁸, ikincisinde de 2 Ağustos 1905 tarihinde Ankara'ya varacağını tahmin edildiği görülmektedir⁵⁹. Taburun İzmir'e 3 Ağustos gecesi varması⁶⁰ ve Mecitözü taburunun Ankara-İzmir arası yolculuğunun trenle iki gündüz bir gece sürmüş olması⁶¹ hususları göz önüne alındığında, Tokat taburunun 1 veya 2 Ağustos 1905 tarihinde Ankara'ya vardığını söylemek mümkündür. Bu durumda taburun Tokat-Ankara arası kara yolculuğunun iki hafta sürdüğü anlaşılmaktadır.

Taburlar Ankara'ya geldiğinde tren beklememeleri ve bu yüzden bir gecikme meydana gelmemesi için gerekli tedbirlerin alınması konusunda 17 Temmuz 1905 tarihinde bir irade çıkmıştı⁶². Bu yüzden taburlar Ankara'da hiç bekletilmeden trenlere bindirilerek İzmir'e gönderilmişlerdir. Tren yolu güzergâhında bulunan Uşak, Salihli, Manisa gibi istasyonlara ulaşıldıkça, şehrin

⁵⁵ Cahit Öztelli, "Yemen'e Giden Askerin Destanı", **Sivas Folkloru**, sayı: 42, Temmuz 1975, s. 7.

⁵⁶ **BOA**, Y. PRK. ASK., 231/73 (Leff 2).

⁵⁷ **BOA**, Y. A. HUS., 490/63.

⁵⁸ **BOA**, Y. MTV., 276/108.

⁵⁹ **BOA**, Y. PRK. ASK., 231/73 (Leff 2).

⁶⁰ **Ahenk**, nr. 2751, 4 Cemaziye'l-ahir 1323/23 Temmuz 1321/5 Ağustos 1905 Cumartesi, s. 3.

⁶¹ C. Öztelli, **a.g.m.**, s. 7.

⁶² **BOA**, İ. HUS., 1323 Ca/65; Y. MTV., 276/61; BEO 196910.

önde gelenleri ve halk tarafından karşılanan askerlere limonata, şerbet, karpuz, tütün ve sigara gibi çeşitli ikramlar yapılmaktaydı⁶³.

Tokat taburu, 3 Ağustos 1905 Perşembe gecesi İzmir'e vardı. Taburla birlikte, Tokat livası kumandanı Mirliya Rasim Paşa ve Tokat redif alayı kumandanı Miralay Feyzi Bey de gelmişti. Tabur için bir karşılama merasimi yapıldı⁶⁴.

İzmir'den Hudeyde'ye Vapur Yolculuğu

Çok sayıdaki taburun aynı anda Yemen'e sevki mecburiyeti dolayısıyla vapur temininde önemli zorluklar yaşanmıştır. İskenderun'dan sevkedilen taburlar için İdare-i Mahsusa'ya ait gemiler tahsis edilmişken, vapur sayısının yetersizliğinden dolayı, İzmir'den sevki gereken taburlar için aynı yolun izlenmesi mümkün olmadı. Bu yüzden Tokat livası taburları henüz toplanma aşamasındayken iki vapurun kiralanmasına dair bir Padişah iradesi çıktı.

Fransız Pake kumpanyasının İstanbul'daki acentesi vasıtasıyla yapılan müzakereler sonucunda, iki vapurun kiralanması hususunda bir mukavele imzalanmıştır. Buna göre, mukavele tarihinden itibaren on beş gün içinde hangi gün talep gelirse, vapurlar hemen Marsilya'dan hareket edecek ve beş gün sonra İzmir'de olacaktı. On beş gün içinde talep olmadığı takdirde, vapurlar on beşinci gün yine Marsilya'dan hareketle beş gün sonra yine İzmir'de hazır bulunacaktı. Her bir vapur, en az iki bin beş yüz askerle yüz elli yük hayvanı ve kapasitesi oranında erzak ve levazimat alacaktı. Vapurlar on iki gün sonra içindeki askerleri Hudeyde'ye indireceklerdi. Şayet vapurların İskenderun'a uğraması istenirse, hava müsait olduğu takdirde vapurlar doğrudan İskenderun'a uğrayacak, oradan eşya ve levazimat alacaktı. Vapurun kanal ücreti ve Marsilya'dan Hudeyde'ye ulaşmasına kadar meydana gelecek bütün masraflar kumpanyaya ait olacaktı. Her vapur için altı bin yüz elli lira kira bedeli ödenecekti. Bunun her vapur için iki bin lirası İzmir'de, geriye kalanı vapurlar Port Said'e varmadan önce Hazine'den ödenecekti. Kiralanan vapurların ismi

⁶³ BOA, Y. PRK.UM., 76/84; Ahenk, nr. 2752, 5 Cemaziye'l-ahir 1323/24 Temmuz 1321/6 Ağustos 1905 Pazar, s. 2; İkdâm, nr. 4015, 12 Cemaziye'l-ahir 1323/31 Temmuz 1321/13 Ağustos 1905 Pazar, s. 2.

⁶⁴ Ahenk, nr. 2751, 4 Cemaziye'l-ahir 1323/23 Temmuz 1321/5 Ağustos 1905 Cumartesi, s. 3.

Pitini ve Karamani idi. Mukavele, 20 Temmuz 1905 tarihinde Padişah tarafından onaylandı⁶⁵.

Taburların kara yolculuğu devam ederken, vapurların Marsilya'dan hareket etmesine dair talebin gittiği anlaşılmaktadır. Çünkü, 2 Ağustos 1905 tarihinde vapurlardan biri (Pitini vapuru) İzmir limanına gelmiş ve kışla önünde demirlemişti⁶⁶.

İki gece İzmir'de kalan Tokat taburu, 5 Ağustos 1905 Cumartesi günü Pitini vapuruna bindirilmeye başlandı. Tokat taburundan başka, Mecitözü taburu, Zile taburu ve Merzifon taburunun bir bölümü de aynı vapura bindirildi. Tabur, vapura bindiğinde mevcudu yedi yüz yetmiş üç kişiydi. Aynı vapurda bulunan Mecitözü taburunun yedi yüz doksan altı, Zile taburunun yedi yüz seksen, Merzifon taburunun bir bölümünün yüz seksen iki mevcudu vardı⁶⁷. Bu durumda vapurdaki asker sayısının iki bin beş yüz otuz bir olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Diğer yandan her tabur için ellişer yük hayvanının da aynı vapurda bulunduğunu göz önüne almak gerekir⁶⁸. Her ne kadar vapurdaki insan ve hayvan sayısı, mukaveledeki rakamlara uygun ise de, bu rakamların vapurda bir izdiham meydana getirmesi ve uzun süre bu şekilde deniz yolculuğu yapılmasının sağlık açısından önemli problemler çıkaracağı açıktır.

Tokat livası kumandanı Mirliva Rasim Paşa ile Tokat alayı kumandanı Miralay Feyzi Bey de Pitini vapuruna bindiler⁶⁹. Diğer yandan taburların sevki göreviyle İstanbul'dan gönderilen Padişah yaverlerinden Binbaşı Vasıf ve Faik Beyler ile tüfengiyândan Süleyman Bey görevleri gereği taburlarla birlikteydiler⁷⁰.

Bütün işlemler tamamlandıktan sonra, İzmir limanında bir uğurlama töreni yapıldı. İçinde Merzifon taburunun bir bölümünün de bulunduğu Pitini

---

⁶⁵ BOA, Y. MTV., 276/87.

⁶⁶ Ahenk, nr. 2749, 30 Cemaziye'l-evvel 1323/21 Temmuz 1321/3 Ağustos 1905 Perşembe, s. 3. (Diğer vapur olan Karamani vapuru ise, 7 Ağustos 1905 tarihinde İzmir'e gelmiştir. Bkz. Ahenk, nr. 2753, 7 Cemaziye'l-ahir 1323/26 Temmuz 1321/8 Ağustos 1905 Salı, s. 2.)

⁶⁷ BOA, Y. PRK. ASK., 232/44.

⁶⁸ BOA, Y. PRK. ASK., 232/44; Y. MTV. 277/16; Y. PRK. ASK., 231/73 (2).

⁶⁹ BOA, Y. PRK. ASK., 231/98; Ahenk, nr. 2752, 5 Cemaziye'l-ahir 1323/24 Temmuz 1321/6 Ağustos 1905 Pazar, s. 2.

⁷⁰ BOA, Y. PRK. ASK., 231/98.

vapuru, 5 Ağustos 1905 Cumartesi günü saat altıda İzmir limanından ayrılarak Hudeyde'ye doğru yola çıktı⁷¹.

İskenderun'dan İdare-i Mahsusa'nın vapurlarıyla yolculuk yapan diğer taburlarla mukayese edildiğinde, İzmir'den yola çıkanların vapur açısından nispeten daha şanslı olduklarını söylemek mümkünse de⁷², mevsimin yaz olması dolayısıyla aşırı sıcaklar, güneş çarpması, deniz yolculuğunun uzun sürmesi, vapurdaki asker sayısının fazlalığı sonucu ortaya çıkan izdiham ve susuzluk gibi olumsuzlukların bütün taburları etkilemesi kaçınılmazdır.

Yemen ve Hicaz'a giden vapurlar, Süveyş Kanalı'na girmeden önce Mısır'ın Akdeniz'deki liman şehirlerinden Port Said şehrine uğramaktaydılar. Bu tarihte Mısır, İngiliz egemenliğinde olduğu için Port Said'in kontrolü de İngilizlerin elindeydi. Vapurların Süveyş kanalından geçişini düzenleyen nizâmnameye göre, vapurlar kanala girmeden önce sağlık kontrolü için Port Said veya Süveyş'e uğramak durumundaydılar⁷³.

Diğer yandan, burada Osmanlı Devleti'nin bir kömür deposu bulunmakta ve vapurlar, yolculuk sırasında kömür ikmalini buradan yapmaktaydılar. Kanaldan geçen Osmanlı vapurlarının ödemek zorunda oldukları para da İstanbul'dan genellikle buraya gönderilmekteydi. Çoğu zaman para, vaktinde gönderilmediği için asker, günlerce burada beklemek zorunda kalmaktaydı. Hatırlanacağı üzere, Fransız kumpanyasıyla yapılan mukavele gereği, paranın bir kısmı peşin ödenmiş, bir kısmının da Port Said limanında ödenmesi kararlaştırılmıştı.

Yukarıdaki sebeplerden biri veya birkaçı dolayısıyla Tokat taburunun da içinde bulunduğu Pitini vapuru, bir süre Port Said limanında beklemek zorunda kaldı⁷⁴.

Yemen'de

Vapurların kiralanmasıyla ilgili mukavele gereği, vapurların İzmir'den hareket ettikten itibaren on iki gün içinde askeri Hudeyde limanına indirmeleri

⁷¹ BOA, Y. MTV., 277/16. Ahenk, nr. 2752, 5 Cemaziye'l-ahir 1323/24 Temmuz 1321/6 Ağustos 1905 Pazar, s. 2.

⁷² İdare-i Mahsusa vapurlarının çoğu yabancı vapur şirketlerinden satın alınmış eski vapurlar olup, yük taşımak için yapılmış olduklarından asker taşımaya elverişli değildi. Vapurların durumu hakkında geniş bilgi için bkz. Rüşdi Paşa, a.g.e., ss. 12-15.

⁷³ BOA, Y. A. HUS., 269/87.

⁷⁴ C. Öztelli, a.g.m., s. 8.

gerekmekteydi. Nitekim, İzmir'den 5 Ağustos 1905 tarihinde yola çıkan Pitini vapuru, henüz bu süre dolmadan, on günlük bir yolculuktan sonra 15 Ağustos tarihinde Yemen'deki Hudeyde limanına ulaşmıştır. Hudeyde'ye indiğinde taburda yedi yüz kırk asker bulunmaktaydı⁷⁵.

İzmir'den vapura binildiğinde taburun mevcudu yedi yüz yetmiş üç olduğuna göre, vapur yolculuğu sonunda asker sayısında otuz üç kişilik bir azalma dikkat çekmektedir. Şayet vapur yolculuğu sırasında firar veya cetvellerde bir hata söz konusu değilse, bu azalmayı, yukarıda belirttiğimiz olumsuz şartların etkisiyle vapurlarda ortaya çıkan ölüm olaylarıyla açıklamak mümkündür. Nitekim aynı vapurlarla yolculuk yapan diğer taburların biniş ve iniş sayıları karşılaştırıldığında sayıdaki eksilme açık şekilde görülmektedir. Fransa'dan kiralanan ve İdare-i Mahsusa vapurlarından nispeten daha iyi olduğunu düşündüğümüz bu vapurlarda bile bu şekilde ölümlerin meydana gelmesi, İskenderun'dan yola çıkan vapurlardaki durumun daha da vahim olduğunu akla getirmektedir.

Fırka-i İhtiyatiye'nin gönderildiği 1870 yılından, Osmanlı hakimiyetinden çıktığı 1918 yılına kadar Yemen'de çıkan bütün olaylar ve isyanlar göz önüne alındığında, en büyük isyanın 1905 isyanı olduğu ve bu münasebetle de en fazla askerî yığınağın bu isyan sırasında yapıldığı görülmektedir.

Son kafiide yer alan taburların da Yemen'e inmesiyle, burada bulunan taburların toplam sayısı yüz on ikiye çıktı. Bunlardan elli dört taburu nizamiye, elli sekiz taburu redifti. Elli dört nizamiye taburundan otuz altısı Yemen'deki 7. orduya aitti⁷⁶. Bu durumda isyanla birlikte, farklı tarihlerde Yemen'e dışarıdan gönderilen takviye tabur sayısının yetmiş altı olduğu anlaşılmaktadır. Diğer yandan, bu isyan sırasında 4. ordu bölgesinden bir de Hamidiye Süvari alayı gönderilmişti⁷⁷. İsyân sırasında ordu merkezi San'a dahil olmak üzere bir çok şehir ve karakol isyancıların eline geçmiş, çok sayıda asker şehit düşmüş, yaralanmış, veya silahları elinden alınmış, kısacası 7. ordu dağılmıştı. 7. ordu içinde gösterdiğimiz otuz altı taburu meydana getiren askerler de Yemen'e dışarıdan yeni geldikleri için adeta 7. ordu yeniden kurulmuştu. Bu şekilde, otuz

⁷⁵ BOA, Y. MTV., 277/135.

⁷⁶ M. Cebecioğlu, a.g.t., s. 50.

⁷⁷ Yemen'e giden bu alay, Karapapaklardan meydana gelen ve komutanlığını Mihrali Bey'in yaptığı Sivas'taki 40. Hamidiye Hafif Süvari alayıdır. Bkz. BOA, Y. MTV., 277/135 (Leff 2); Y. PRK. ASK., 232/62.

beş bin beş yüz altmış altısı redif, yirmi iki bin sekiz yüz elli ikisi nizamiye olmak üzere Yemen'deki toplam asker sayısı elli sekiz bin dört yüz on sekize ulaştı⁷⁸.

Yemen'de toplanan kuvvetlerin yapmaları gereken ilk iş, eşkıya eline geçen ordu ve vilayet merkezi olan San'a şehrini geri almaktı. Bu amaçla Müşir Ahmed Feyzi Paşa komutasında 15 Temmuz 1905 tarihinde başlayan ve 30 Ağustos 1905 tarihinde San'a tekrar ele geçirilmesiyle sonuçlanan bir askerî harekât gerçekleştirildi. Tokat taburu ve son kafiide yer alan diğer taburlar bu harekât devam ettiği sırada Hudeyde'ye indikleri için harekâta yetişemediler.

Rediflerin Yemen'de buldukları süre içinde Yemen'de gerçekleştirilen ikinci büyük harekât Şehare harekâtı oldu. İmam Yahya'nın ele geçirilmesi amacıyla 1905 yılı Ekim sonlarında başlayan ve Aralık sonuna kadar devam eden bu harekâta çok sayıda tabur katıldı. Ancak harekât, başarısızlıkla sonuçlandı ve İmam Yahya'nın ele geçirilmesi mümkün olmadı. Harekât sırasında çok sayıda asker şehit düştü veya yaralandı⁷⁹.

Gerek arşiv vesikalarından ve gerekse bu sırada Yemen'de bulunan subayların yazdıkları hatıralardan harekâtın ayrıntısı ve katılan tabur isimleri hakkında bilgi sahibi olmak mümkündür. Ancak, harekâta katılan taburlar arasında Tokat taburunun adı geçmemektedir.

Yemen'de eşkıya eline geçen şehir ve karakolların tekrar geri alınarak asayişin sağlanması amacıyla, buradaki taburlar farklı noktalara ikame edildiler. Bu sırada Yemen'de bulunan subaylardan biri olan Mirliva Muhyiddin Paşa'nın verdiği Yemen'deki umumi kuvveti gösteren tarihsiz bir cetvelde Tokat taburu Hudeyde'de görülmektedir⁸⁰. Bu durumda taburun Hudeyde'de kalmaya devam ettiği sonucu ortaya çıkmaktadır. Ancak, Hudeyde'de ne kadar kaldığı konusunda kesin bir şey söylemek mümkün değildir.

1906 yılı Mayıs ayı sonunda Yemen'de önemli bir olay meydana geldi. Redif askerleri kötü idare, yetersiz besleme ve terhis talebiyle ayaklandılar⁸¹. Buldukları mevkiileri izinsiz terk eden rediflerden bir kısmı San'a'ya gelip çadır kurdular. Kendilerini ikna etmeye çalışan subaylarını dinlemedikleri gibi,

⁷⁸ M. Cebecioğlu, **a.g.t.**, s. 50.

⁷⁹ San'a şehrinin geri alınması ve Şehare harekâtının ayrıntısı için bkz. Atıf Paşa, **a.g.e.**, ss.229-289; Memduh Paşa, **a.g.e.**; A. İzzet Paşa, **a.g.e.**, ss. 26-40; Asaf Tanrıku, **a.g.e.**, ss. 23-42; M. Cebecioğlu, **a.g.t.**, ss. 1-126; T. Hatipoğlu, **a.g.t.**, ss. 56-69.

⁸⁰ **a.g.t.**, s. 42.

⁸¹ A. İzzet Paşa, **a.g.e.**, s. 39.

onları tevkif ettiler. Askerin isyanı birden büyüdü ve isyana katılan redif taburlarının sayısı yirmiye çıktı. San'a'ya gelen rediflerin harekete geçmesi üzerine, nizamiye kuvvetlerine uzaktan ateş emri verildi. Ateş sırasında bir asker öldü ve iki asker yaralandı. Neticede, gerek yapılan nasihatlerin ve gerekse açılan ateşin korkusuyla redifler pişman olarak kışlaya girdiler. Elleriindeki silahlar alınarak çavuşları tevkif edildi⁸². İstanbul'da ise taburların terhislerinin uygun olmadığı şeklinde bir Padişah iradesi çıktı ve bu irade taburlara tebliğ edildi. Bunun üzerine redifler terhis talebinden vazgeçtiler⁸³. Ancak bu olay, Yemen halkına kötü bir örnek olmuş ve çeşitli yerlerde yeniden karışıklıklar çıkmasına sebep olmuştur⁸⁴.

Dönüş

Yemen'de bulunan redif taburlarının terhisleri 1906 yılının Temmuz ayı sonlarında başladı ve uzun bir döneme yayıldı. Bunun da sebebi, Yemen'deki taburların hepsinin birden terhis edilmesinin imkansızlığıydı. Alınan karar gereği, terhisleri gelen rediflerin yerine, Anadolu ve Rumeli'den yeni askerler geldikçe, Yemen'dekiler aynı vapurlarla memleketlerine gönderileceklerdi⁸⁵.

Bununla birlikte Yemen'e gönderilmesi gereken yeni askerlerin toplanmasında büyük sıkıntı yaşandı. Yeni asker gelmedikçe Yemen'de bulunan taburlar memleketlerine iade edilemediği için askerler arasında hoşnutsuzluk ve sızlanma artmaya başladı. Bu durum ise, redif askerlerin birtakım uygunsuz davranışlarına yol açtı.

Eylül ayı içinde San'a'da bulunan redifler, aralarında anlaşarak izinsiz Hudeyde'ye gitmeye karar verdiler. Aldıkları karara göre; gündüzden San'a çarşısına gidip ekmek ve yolculuk için gerekli yiyecek maddelerini alacaklar, yol üzerinde bulunan elbise ambarını yağmalayacaklar, buradaki muhafızlardan redif olanlarını da yanlarına alarak San'a'dan çıkacaklardı. Rediflerin bu niyeti Yemen Umum kumandanı Ahmed Feyzi Paşa tarafından haber alındı. Feyzi Paşa bizzat ordugâha giderek askerlere nasihat edip vazgeçirmeye çalıştıysa da faydası olmadı. Bunun üzerine Feyzi Paşa, nizamiye taburlarından müfrezeler çıkararak yol üstündeki hakim noktaları tutturdu. Gece saat üç sıralarında redifler ordugâh kapısını zorlamaya başladılar. Bir kısmı çıkmayı başararak

---

⁸² Atf Paşa, **a.g.e.**, s. 271-272.

⁸³ **BOA**, Y. MTV., 287/72.

⁸⁴ Atf Paşa, **a.g.e.**, s. 272.

⁸⁵ **BOA**, İ. HUS., 1324Ca/85; Y. MTV., 289/172; DH. MKT., 905/1 (Leff 620).

Hudeyde yoluna doğru ilerledi. Bir yandan önlerine top mermisi atılması ve diğer yandan nizamiye askerlerinin uzaktan ateş etmesi üzerine redifler de silahla karşılık verdiler. Bu durum kaçmayı planlayıp da henüz içerde bulunanların yerlerinde kalmalarına sebep oldu. Bir süre sonra yola çıkmış olanlar da silahlarını bırakarak teslim oldular. Ancak, iki yüz on bir asker San'a dışına çıkmıştı. Bunların yakalanması için de müfrezeler gönderildi. Bu olaylar sırasında rediflerden ikisi öldü ve ikisi de hafif şekilde yaralandı. Nizamiye askerlerinden ise üç hafif yaralı vardı⁸⁶.

Belgede, rediflerden genel bahsedildiği ve hiçbir tabur adı zikredilmediği için Tokat taburundaki askerlerin bu olaya katılıp katılmadıkları konusunda bir şey söylemek mümkün değildir.

Tokat taburunun Hudeyde'den vapura binerek Yemen'den ayrıldığı tarihe dair elimizde herhangi bir belge mevcut değildir. Aslında, aynı durum diğer taburlar için de geçerlidir. Çünkü, taburların Yemen'e sevki sırasında, hangi tarihte, hangi mevcutla nerede bulduklarını takip etmek amacıyla hazırlanan sevk cetvelleri, artık ihtiyaç olmadığı için hazırlanmamıştır.

Bununla birlikte, çeşitli verileri değerlendirdiğimizde Tokat taburunun Eylül ayı ortalarında Hudeyde'den Bezm-i alem vapuruna⁸⁷ bindiği kanaatine varmaktayız. Hatırlanacağı üzere, gidiş sırasında 4. ordudan aynı kafilde Yemen'e sevk edilen yirmi dört taburdan Mamuretülaziz ve Malatya redif livalarını meydana getiren on altı tabur İskenderun'dan vapurlara bindirilmişti. İskenderun'daki yoğunluk, Tokat livasının İzmir'den sevki zarureti doğurmuştu. Dönüşte bu yoğunluk ve zaruret ortadan kalktığı için güzergâh değişti. 4. orduya mensup bütün redif taburları gibi, Tokat taburu da İskenderun üzerinden memleketlerine sevk edildi.

İskenderun'un bağlı bulunduğu Halep vilayetinden Babıali'ye gönderilen 3 Ekim 1906 tarihli bir telgrafta, Bezm-i alem vapurunun İskenderun'a on dört tabur ve bir alay süvari çıkardığı belirtilmektedir⁸⁸. Dolayısıyla Tokat taburu Ekim ayı başında İskenderun'a indiğini söylemek mümkündür.

Burada asıl üzerinde durulması gereken husus, yukarıdaki belgede geçen on dört tabur ve bir Hamidiye alayının bir vapura sığmış olmasıdır.

⁸⁶ BOA, Y. MTV., 290/1.

⁸⁷ Bezm-i alem ve Tir-i müjgan vapur-u hümayunları Londra'dan yeni satın alınmıştı. Bkz. BOA, İ. HUS., 1324 Ca/85.

Taburların gidişi sırasında iki buçuk veya üç tabur bir vapura zor sığarken, dönüşte bir vapurda bu kadar taburun olması, taburlardaki askerlerin büyük kısmının Yemen’de şehit düşmesi ve adeta taburlarının içinin boşalıp, sadece adının kalması ile açıklanabilir. Nitekim bu isyan sırasında Yemen’de bulunan Ahmet İzzet Paşa, bazı taburların elliden daha az mevcutla döndüklerini ifade etmektedir⁸⁹.

İskenderun’a inen taburun burada birtakım uygunsuz davranışlarla karşılaştığı anlaşılmaktadır. Çünkü Tokat redif taburu binbaşı, İskenderun’da sefaletle dūçar oldukları, perişan bir şekilde memleketlerine dağıldıkları ve birtakım hakaretlere maruz kaldıkları şikayetleriyle Mabeyn başkıtabeti aracılığıyla Padişah II. Abdülhamid’e bir telgraf çekti⁹⁰.

Bu şikayet telgrafı üzerine, 17 Ekim 1906 tarihinde bir Padişah iradesi çıktı. İradede; Yemen’den dönen askerlerin memleketlerine yolculukları sırasında rahatlarının en iyi şekilde sağlanması için gereken her türlü tedbirin alınması konusunda bir çok irade çıktığı halde, Tokat redif taburu askerleri hakkında İskenderun’da hakarete varan bazı muameleler meydana gelmesinin Padişahı üzdüğü, bu davranışın Padişaha karşı bir hareket olduğu, bu tür davranışlarda bulunan kişilerin mülkiye ve askeriyeden kim olursa olsun derhal işten el çektirilerek gerekli cezanın verilmesi istenmekteydi⁹¹.

Babıali aynı gün Halep vilayetine bir telgraf çekerek, Padişah iradesini tebliğ ettiği gibi, Tokat taburunun kimlerin hangi kötü davranışlarına maruz kaldığı, suçluların kimler olduğu ve şikayetler üzerine mahalli hükümet tarafından ne yapıldığının askeriye ve mülkiye memurları tarafından yapılacak tahkikat sonucunda tespit edilmesini ve sonucun 21 Ekim 1906 Pazar gününe kadar bildirilmesini istedi⁹².

Babıali’nin istediği izahat 20 Ekim 1906 tarihinde Halep valisi Nazım ve Halep Fevkalade kumandan vekili Birinci Ferik Bekir Sıdkı Paşa’nın müşterek çektikleri telgrafta geldi. Bu telgrafta; Yemen’den İskenderun’a gelen taburların rahat bir şekilde memleketlerine gönderildikleri, taburlardaki hasta ve zayıf askerler için her tabura istedikleri kadar yük hayvanı tutulduğu, gidecekleri memleketlerine kadar yevmiyelerinin ödendiği, talep ettikleri

⁸⁸ BOA, BEO., VGG., (Halep Gelen Defter 292), s. 48, nr. 78.

⁸⁹ A. İzzet Paşa, **a.g.e.**, s. 40.

⁹⁰ BOA, BEO., 219939.

⁹¹ BOA, İ. HUS., 1324 Ş/76.

⁹² BOA, BEO., 219722.

çarıkların hemen verildiği, hatta taburların İskenderun'da buldukları müddet zarfında gördükleri yardımlardan dolayı liva kumandanlıklarından teşekkür içeren telgraflar alındığı belirtilmekteydi. Telgrafa göre, Tokat taburu da diğer askerler gibi her türlü yardım ve kolaylığa mazhar olmuştu. Mülki ve ya askerî memurlar tarafından herhangi bir hakaret kesinlikle söz konusu olmadığı gibi, böyle söz bile işitilmemişti⁹³.

Durum 28 Ekim 1906 tarihinde Meclis-i Mahsus-u Vükela'da ele alındı. Konuyla ilgili Padişah iradesi ve Halep vilayetinden gelen müşterek telgraf okunduktan sonra, müşterek telgraftaki görüşlere itibar edildi. Neticede İskenderun'da Tokat taburuna karşı uygunsuz bir hareket olmadığı ve buradaki memurların Padişah iradesine uygun davrandıkları kanaatine varıldı⁹⁴.

Yemen'den dönen askerlerin her türlü ihtiyaçlarının karşılanarak memleketlerine kadar rahat bir şekilde yolculuk yapmalarına dair çıkan Padişah iradelerine rağmen, taburlar sıkıntı çekmeye devam etti. Bunun da başlıca sebebi, dönüşün soğuklara rastlaması ve yorgun askerin güneyden kuzeye doğru uzun bir kara yolculuğu yapması olmuştur.

Taburun Tokat'a dönüş tarihini kesin olarak vermek mümkün değilse de, İskenderun'dan memleketlerine gidecek taburlara mesafelerine göre, on beş veya yirmi iki günlük yevmiye verilmiş olmasının⁹⁵ göz önüne aldığımızda, taburun Ekim ayı sonları veya Kasım ayı başlarında Tokat'a döndüğünü söyleyebiliriz. Belgelerden taburun Antep ve Maraş güzergâhını izlediği anlaşılmaktadır⁹⁶. Bu durumda 17 Temmuz 1905'te başlayan Tokat taburunun Yemen yolculuğu gidiş ve dönüş olmak üzere, yaklaşık on beş ay sürmüştür.

Tokat taburunun kaç askerle geriye döndüğüne dair elimizde belge mevcut değildir. Ancak, taburdaki askerlerin az bir kısmının döndüğünü tahmin etmek hiç de zor değildir. Dolayısıyla, daha önce nizamiye askerliğini yapmak için Yemen'e gidip orada şehit düşen Tokatlılarla birlikte düşündüğümüzde yüzlerce Tokatlının Yemen'de şehit düştüğü ortadadır. Hal böyle iken, Milli Savunma Bakanlığı tarafından hazırlanan ve yakın tarihimizde savaş ve isyanlar sırasında şehit düşen askerlerin isimlerinin yer aldığı "*Şehitlerimiz*" adlı beş

⁹³ BOA, BEO., 219722; BEO., VGG (Halep Gelen Defter 292), s. 50, nr. 86,89.

⁹⁴ BOA, İ. DH., 1324 N/13; DH. MKT., 1133/71 (Leff 4), DH. MKT., 261 1/52.

⁹⁵ BOA, BEO., 219505.

⁹⁶ BOA, BEO., 219722; BEO., VGG (Halep Gelen Defter 292), s. 50, nr. 86,89.

ciltlik eserde, Yemen’de şehit düşen Tokat doğumlu sadece üç nizamiye askerinin adının geçmesi⁹⁷ oldukça dikkate değer bir husustur.

Sonuç

Yemen’in kendine has özellikleri ve çeşitli sebepler yüzünden Yemen’de Osmanlı hakimiyeti tam olarak hiçbir zaman gerçekleşmemiş ve asayiş tam olarak sağlanamamıştır. Ancak özellikle 1870 yılından 1918 yılına kadar geçen kırk sekiz yıllık süreçte Yemen’de meydana gelen olaylar, doğrudan veya dolaylı birçok olumsuz sonucun çıkmasına yol açmıştır.

Bu olumsuz sonuçların neler olduğunun ortaya konulması daha geniş kapsamlı bir çalışmanın konusu olmakla birlikte, özellikle Yemen’deki olaylar münasebetiyle çok sayıda askerin Yemen’de veya Yemen yolunda şehit olması bu olumsuzlukların başında gelmektedir. Bu konuda kesin bir sayı vermek mümkün değilse de, sayının yüz binleri bulunduğu şüphesizdir. Yemen adının milletimizin hafızasında bıraktığı derin etki de buradan kaynaklanmaktadır.

Yakın tarihimizdeki Yemen’in etkisi çok sayıda ağıt, destan ve türküye konu olmasına sebep olmuştur. Ancak, millet hafızasındaki derin etkisine ve bunun halk edebiyatımızdaki yansımalarına rağmen Yemen’le ilgili akademik çalışmaların azlığı dikkat çekici bir husustur. Yemen’le ilgili son derece kıymetli Osmanlıca eserlerin çoğu henüz günümüz harflerine çevrilmemiş, arşiv vesikaları ve diğer kaynaklardan yeterince faydalanılmamıştır. Yemen’in siyasi, ekonomik, demografik, sosyal, idari, kültürel, psikolojik vb. açılardan devlet ve millete etkisi araştırmaya muhtaçtır.

Yemen’deki isyanlar sebebiyle farklı tarihlerde Anadolu, Rumeli ve Suriye’den bölgeye çok sayıda takviye tabur gönderilmiştir. Bunlardan biri de Tokat redif taburudur. Taburun sevkine karar verildiği andan itibaren bütün yazışmalar ve olaylar dikkatli bir şekilde incelendiğinde bu tarihteki Osmanlı idarecilerinin içinde buldukları güç durum ve çaresizlik çok açık bir şekilde görülmektedir.

Tokat taburu, Yemen’e giderken Fransa’dan kiralanan vapurlarla, dönüşte de İngiltere’den yeni alınan bir vapurla yolculuk yaptığı için diğer taburlardan nispeten şanslı olduğu, Yemen’deki Sana’nın geri alınması ve Şehare harekâtı gibi iki önemli harekâta katılmadığı halde, taburdaki asker

---

⁹⁷ Milli Savunma Bakanlığı, **Şehitlerimiz**, C. V, Ankara 1998.

erimeye devam etmiştir. Bu husus, diğer taburların durumunu anlayabilmemiz açısından önemli bir göstergedir.

Tokat taburunun Yemen’de bulunduğu sırada, Makedonya ve Dersim’de meydana gelen eşkıyalık faaliyetleri, İran ile sınır gerginliği gibi çeşitli olaylar sebebiyle çok sayıda redif taburunun da bu bölgelere sevk edildiğini hesaba kattığımızda neredeyse bütün rediflerin silah altında olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu durum, 1911 yılında başlayan ve 1922 yılında biten savaşlar döneminin daha iyi anlaşılabilmesi için, 1911 öncesi rediflerin izinin sürülmesi mecburiyetini ortaya koymaktadır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

BEO (Babralı Evrak Odası):

Vilayat Gelen-Giden (VGG) Defter, nr. 292.

Dahiliye Nezareti:

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi Evrakı (DH.MKT)

İrade:

İrade Dahiliye (İ. DH)

İrade Hususi (İ. HUS)

İrade Taltifat (İ. TAL)

Yıldız Evrakı:

Yıldız Hususi Maruzat Evrakı (Y. A. HUS)

Yıldız Resmi Maruzat Evrakı (Y.A.RES)

Yıldız Esas Evrak Kamil Paşa Evrakı (Y. EE. KP)

Yıldız Mütenevvi Evrak (Y. MTV)

Yıldız Perakende Askeri Maruzat Evrakı (Y. PRK. ASK)

Yıldız Perakende Mabeyn Başkitabeti Evrakı (Y. PRK. BŞK)

Yıldız Perakende Komisyonlar Maruzatı Evrakı (Y. PRK. KOM)

Yıldız Perakende Umum Vilayet Maruzat Evrakı (Y. PRK. UM)

Düstûrlar

1. Tertip, C.V, Ankara 1937.

1. Tertip, c. VI, Ankara 1939.

Gazeteler

Ahenk

İkdam

Tercümân-ı Hakikat

Basılı Eserler

Ahmet İzzet Paşa; Feryadım, C. I, İstanbul 1992.

Atuf Paşa, Yemen Tarihi, C. II, İstanbul 1326.

- Cebecioğlu, Murat; Mirlivâ Hasan Muhyiddin Paşa'nın Özel Defteri (Yemen, Irak ve Gilan Olayları) 1905-1912, (Basılmamış Doktora tezi), İÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1996.
- Çakaloğlu, Cengiz; Müşîr Mehmed Zeki Paşa (1835-1929), (Basılmamış Doktora tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1999.
- Çelik, Mithat; XIX. Yüzyılın Sonu ve XX. Yüzyılın Başında Yemen, (Basılmamış Yüksek Lisans tezi), Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 1999.
- Ehiloğlu, Zeki; Yemen'de Türkler (Tarihimizin İbret Levhası), İstanbul 1952.
- Elhac Ahmed Raşid Paşa; Tarih-i Yemen ve San'a, C. II, İstanbul 1291.
- Ertur, Esat K.; Tamu Yelleri, Ankara 1994.
- Gazi Ahmed Muhtar Paşa; Anılar Sergüzeşt-i Hayatımın Cild-i Evveli, İstanbul 1996.
- Genelkurmay Başkanlığı; Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi (1793-1908), C. III, Kısım: 5, Ankara 1978.
- Hatipoğlu, Turgut; Yemen'in Osmanlı'dan Ayrılışı (Kopuşu), (Basılmamış Yüksek Lisans tezi), Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2004.
- Mehmed Rüşdî; Devlet-i Aliyye Ordu Teşkilatı, İstanbul 1329.
- Memduh Paşa; Yemen Islahatı ve Bazı Mütâlaât, İstanbul 1325.
- Milli Savunma Bakanlığı; Şehitlerimiz, C. V, Ankara 1998.
- Öztelli, Cahit; "Yemen'e Giden Askerin Destanı", Sivas Folkloru, sayı: 42, Temmuz 1975, ss. 6-8.
- Rüşdî Paşa; Yemen Hatırası, İstanbul 1325.
- Sırma, İhsan Süreyya; Osmanlı Devletinin Yıkılışında Yemen İsyanları, İstanbul 1994.
- Strothmann, R.; "Zeydiye", MEB, İA, C. XIII, ss. 549-551.
- Tanrıkut, Asaf; Yemen Notları, Ankara 1965.
- Türkmen, Zekeriya; "Mustafa Kemal Yemen'de; Seyyid İdris İsyanının Bastırılmasında Rolü ve Etkinliği", Askerî Tarih Bülteni, sayı: 40, 21 Şubat 1996, ss. 95-107.
- Umar, Ömer Osman; "Yemen Hakkında Ferid Paşa'nın Lâyihası", Fırat Üniversitesi, Orta-Doğu Araştırmaları Dergisi, I/2, Elazığ 2003, ss. 87-112.
- Ünal, Uğur; "XIX. Yüzyıl Sonlarında (1870-1900) Sivas Vilayetinde Askerî Yapı", Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri, 21-25 Mayıs 2007, C. I, Sivas 2007, ss. 559-579.
- Ziya Şakir (Soko); Tanzimat Devrinden Sonra Osmanlı Nizam Ordusu Tarihi, İstanbul 1957.